Szabó Sára

KATASZTRÓFAMARATON AVAGY „A TÉNYEK GIGANTIKUS ELKENDŐZÉSE”

Az ikertornyok elleni merénylet élő közvetítése

„Összezsugorodott; világfalu, szokták mondani. És mindent megtudhatunk, ami a faluban történik, csak épp érzelmileg vagy érzékszervileg nem tudjuk követni. A falunk kicsi, de sok, túl sok, nem vagyunk képesek befogadni. […] Ha nem figyelünk, nem tudjuk, hogy a híradót nézzük-e még vagy az utána következő filmet. Ugyanaz a géppisztolyos férfi lődöz a ház előtt, mint az agyunkban.”

(Esterházy Péter: A szavak csodálatos életéből)

2001. szeptember 11-én öngyilkos merénylők eltérített utasszállító repülőgépeket vezettek a New York-i Világkereskedelmi Központ (WTC) ikertornyainak és a washingtoni Pentagon épületének. A terrorcselekmény híre a globalizálódó nyilvánosságban alapvető fontossággal bírt a hírpiac minden szereplője számára. Így a precedens nélküli esemény minden eddigitől eltérő szerepvállalást követelt a médiától. A globális médiát vezérlő amerikai elektronikus média a műsor megszakítása és az élő adás, vagyis a katasztrófamaraton műfaja mellett döntött. Az esemény rendkívüli hordereje és hírértéke miatt a világ számos helyi tévéadója, adását szintén megszakítva, az atlantai központú CNN hírtelevízió képeire váltott. Az alábbi tanulmány azt vizsgálja, hogy ez a döntés helyes volt-e. Mennyiben szolgálta a katasztrófamaraton a rossz ügyet, és mennyiben töltötte be a katasztrófahelyzetben oly szükséges orientációs szerepet? Szükséges volt-e a globális közönséghez is azonnal élő adás formájában eljuttatni az információt? Mint látni fogjuk, a döntés helyességére vonatkozóan nem adható egyértelmű igenlő válasz, a mérleg másik serpenyőjében pedig a hírműfaj számos hátrányát találjuk.

Tragédia forgatókönyv nélkül

Katasztrófamaratonnak azt a televíziós műfajt nevezzük, amikor valamely váratlan, rendkívüli jelentőséggel bíró katasztrófát a televízió az eredeti műsortervet megszakítva a helyszínről élő adásban, órákon keresztül közvetít. Azt, hogy ezt a jelenséget önálló televíziós műfajként lehet és kell kezelni, mert precedens nélküli hatásai lehet-

nek a közvéleményre, a nyilvánosságra és a demokratikus döntéshozatali folyamatokra, Tamar Liebes, a jeruzsálemi egyetem kommunikációprofesszora vetette fel. A katasztrófamaraton elnevezést is ő alkotta meg, és használta először elemzésében az 1996-os sorozatos jeruzsálemi buszrobbantásokkal összefüggésben (Liebes, 1998). Amikor a Hamasz palesztin szervezet öngyilkos merénylői az oslói béketárgyalások megakadályozása céljából nyolc nap alatt három járművet robbantottak fel, az izraeli televíziócsatornák minden más programot törölve 72 órás katasztrófamaratonra váltottak. Mint arról Liebes beszámol, ez azt jelentette, hogy három napon keresztül folyamatosan ismételték a horror képeit, a sokkos állapotban lévő áldozatok és a szemtanúk beszámolóit, illetve azt, hogy a tudósítók a drámai feszültséget növelve agresszíven próbálták nyilatkozatra bírni az általuk felelősnek vélt politikusokat.

Az esettel kapcsolatban erőteljes bírálatok érték az izraeli televíziók tevékenységét. A szerkesztetlen – forgatókönyv nélküli – „maraton" fölöslegesen növelte a tömeghisztériát, ráadásul a különböző adók abban versengtek egymással, hogy ki tud erőszakosabb lenni a kormány képviselőivel. Ez a tény egyes vélemények szerint később hozzájárult a kormány bukásához. Liebes szerint a katasztrófamaraton kizárólag a mindennapi rutin, az élet megszokott rendjének váratlan összeomlását kommunikálja a befogadó felé. Arra ítéli a nézőt, hogy folyamatosan szemtanúja legyen „a Jó és a Gonosz harcá"-nak, amelynek végkimenetele még ismeretlen. Ezzel hozzájárul ahhoz, hogy az egyén elveszítse személyes biztonságérzetét és a vezetésbe vetett bizalmát, mivel a politikai folyamatok addigi eredményeit szinte lenullázza a kontextusból kiragadott egyetlen tragédia élő adásban való, mindent betöltő közvetítése. Liebes ezt azzal is alátámasztja, hogy a média – mivel a politikusok csak ritkán tudnak közvetlenül a katasztrófa után érdemben nyilatkozni a sejthető okokról és következményekről – az élő közvetítésekben szinte kizárólag túlélőket és szemtanúkat szólaltat meg, akik viszont sem helyzetüket, sem pedig idegállapotukat tekintve nem alkalmasak a semleges, higgadt, megfontolt vélemény megfogalmazására. Az ő üzenetük akaratlanul is a kormány és általában az intézményes politizálás problémamegoldásra való alkalmatlanságáról szól.

Katasztrófahelyzetben kollektív igény keletkezik a felelősök megtalálására, megbüntetésére és a biztonságérzet helyreállítására. E feladatok megoldása a politikusokra vár, és a televízió egyenes adása felerősíti ezeket az igényeket: „látványos" csapásra „látványos" választ kell adni. Ennek sok esetben az lehet az eredménye – írja Liebes –, hogy a politikai vezetők az így rájuk nehezedő nyomás miatt elhamarkodott nyilatkozatokat tesznek, esetleg átgondolatlan döntéseket hoznak, amelyeket aztán az ellenzékben lévő politikai erők felhasználhatnak ellenük. Liebes azt tartja a katasztrófamaraton legnagyobb veszélyének, hogy az ily módon drasztikusan beavatkozik a demokratikus döntéshozatali folyamatokba. Más szóval a média területén végbement technológiai megújulásnak, amely lehetővé teszi a „gyorsítást" és a távjelenlétet, nem szabad a politikai folyamatokra is rányomnia a bélyegét. A demokrácia alapvető jellemzője ugyanis, hogy a társadalmi problémák kezelése során fokozatosan haladva talál meg egy, a többség számára megfelelő választ.

Ez a veszély a szeptember 11-i eseményeknél is fennállt, a végleges konklúziót azonban talán még most, a történtek után három évvel sem lehet biztonsággal levonni.* Természetesen ezen a ponton nem szükséges túldimenzionálni a katasztrófamaraton hatásait. Feltéve azonban, hogy Liebes fent említett állításait megalapozottnak tartjuk, a műfaj nyilvánosságformáló ereje nem negligálható. Tény, hogy a katasztrófa-

* A terrortámadás médiareprezentációjáról lásd még Katona Éva „Metafizikai mutáció és a magyar újságírás. Mi történt a hazai szerkesztőségekben szeptember 11-én?" című írását lapunk 2001. téli számában és a „Radikális tanácstalanság. Egy konferencia hozzászólásai" című összeállítást lapunk 2002. tavaszi számában – a szerk.

maraton rákényszerítette a politikusokat az azonnali nyilatkozatra, ez azonban nem vonta maga után a megszólalók népszerűségének azonnali csökkenését. Sőt, a történések két legfontosabb amerikai politikai szereplője, George W. Bush amerikai elnök és Rudolph Giuliani, New York akkori polgármestere a társadalmi egység szimbólumaivá tudott válni. Ennek két fő oka az volt, hogy mindketten felismerték a kommunikációs tér katasztrófa okozta változásait, illetve hogy Bush elnök ígéretet tett a „látványos" ellencsapásra: a soron következő „State of the Union" beszédben hangzott el az elhíresült „a Gonosz tengelye" (*axis of evil*) kifejezés. Hogy az azóta beváltott ígéret hosszú távon milyen hatással volt az elnök népszerűségére, talán csak a közeledő elnökválasztás során fog kiderülni.

„United We Stand" – a közös üzenet

A WTC elleni támadásokra adott kommunikációs válasz, a „United We Stand" („Egységben az erő") a gazdasági és kereskedelmi nyilvánosság formálóitól érkezett, de a politikai nyilvánosság is átvette azt. Braun Róbert *A WTC elleni támadás kommunikációs hatásai* című írásában (2002) azt elemzi, hogy a gazdasági és üzleti szektor, illetve a politika hogyan találhatott egységes kommunikációs üzenetet a merényletek következtében. Nyilvánvaló, hogy a rend és a nyugalom idején is van kapcsolat a gazdasági és a kereskedelmi, illetve a politikai nyilvánosság között. A társadalmi célú reklám és a szponzoráció is ezt példázza. Szélsőséges helyzetben azonban a két tér egyetlen kommunikációs térré válik, amelyben azok a kommunikátorok lesznek sikeresek, akik a két tér egységét időben észlelik, és ennek megfelelően kommunikálnak. Ez azért történhet meg, mert a két tér lényege – a fogyasztás – azonos, legyen szó kereskedelmi vagy politikai fogyasztásról. Így csak azok a politikusok tudták saját napirendjüket érvényesíteni, akik megértették, hogy ezúttal a gazdasági-kereskedelmi szféra vezetői alakítják a politikai nyilvánosságot. Ily módon válhatott a terrortámadások utáni politikai kommunikációs tér nyertesévé Rudolph Giuliani, New York akkori polgármestere és George W. Bush amerikai elnök is (Braun, 2002). Mindketten felismerték ugyanis, hogy akkor lehetnek sikeresek, ha ők is a „United We Stand" üzenetét hordozzák. Így lett Giuliani az egységes New York, míg Bush az egységes Amerika szimbólumává, legalábbis ami a WTC elleni támadást követő időszakot illeti. Mindketten a modern demokratikus köztársaság alapüzenetének megtestesítői lettek, és ezáltal úgy jelentek meg, mint az egyetlen hiteles politikai akarat képviselői.

„Axis of evil" – a látványos válasz

Az Amerikai Egyesült Államokban olyan modern, szekuláris demokrácia jött létre, amelynek történelmébe és nyilvánosságába mélyen beágyazódott a vallásosság. Olyan országról van szó, ahol az első számú vezető és más magas rangú politikusok retorikája a vallás tipológiájára épül, mert annak hatalmas társadalmi összetartó ereje van. Mindez a WTC elleni merényletek idején is beigazolódott.

Amerika történelme, az amerikai emberek eszmevilága és az amerikai demokrácia létrejötte *ab ovo* összefonódott a keresztény, pontosabban a puritán erkölcsökkel. Az első angolok, akik a Mayflower fedélzetén megjelentek Amerika keleti partjainál, olyan vallási szeparatisták voltak, akik nem voltak hajlandók behódolni a VIII. Henrik angol király által alapított anglikán egyház dogmáinak. Mivel a korabeli Angliát nem jellemezte a vallási türelem, a puritánoknak – akik azt vallották, hogy az egyházat meg kell szabadítani minden hiúságtól, fényűzéstől – menekülniük kellett. Az Újvilágban ők alapították tehát az első angol kolóniát, ahol polgári közigazgatást hoztak létre. Az amerikai hit- és eszmevilág ma is jelentős részben abból az örökségből táplálkozik, amelyet a puritán atyák vittek át Európából, és hagytak a későbbi nemzedékekre. A puritánok magukkal vitték új életükbe a történelemre, a világ célszerűségére vonatkozó hitüket, anyanyelvüket és főleg a könyvet. A könyv egyrészt a szent szöveget jelentette, a *Bibliát*, másrészt a kifejezés, a feljegyzés, a vita és a kultúra terjesztésének eszközét (Ruland-Bradbury, 1997: 23). A könyv és az európai értékek határozták meg az amerikai írásmód kialakulását is: a születő amerikai irodalom erősen támaszkodott a puritán szimbolikára. Ebben az Újvilág felfedezője úgy jelenik meg, mint zarándok, aki egy új történelmi korszakot teremt. A születő mítosz szerint Isten irányítja az utazó és az új világ közötti találkozást. A puritán vallási paradigma szerint az amerikai népet Isten választotta ki, hogy meghiúsítsa a Sátán mesterkedéseit, és betöltse történelmi küldetését. A puritán ősöknek ez az elrendeltségük tudatában gyökerező, kozmikus, transzcendens világlátása, meggyőződésük, hogy elmenekülhetnek egy halott Régi Világból a megváltást ígérő Újvilágba, illetve az a hitük, hogy kivételezett helyzetüknél fogva megújíthatják a történelmet, még mindig jelen van az amerikai kultúrában (Ruland-Bradbury, 1997: 47).

George W. Bush amerikai elnök 2002 januárjában mondott „State of the Union" beszéde, amely az elhíresült „axis of evil" kifejezést tartalmazta, értelmezhető a fent kifejtett hagyományok tükrében is. Az elnök a beszédben a nemzeti katasztrófa után négy hónappal összegzi az újjáépítés és a rehabilitáció eredményeit, a külpolitikai szerepvállalás eddigi hatásait, hosszú távú céljait, illetve megfellebbezhetetlenül feltérképezi a terrorizmus elleni harcban összecsapó felek összetételét, vagyis „a Jó és a Gonosz tengelyét". Kijelenti, hogy az Amerikai Hadsereg üzenete az Egyesült Államok minden ellenségének szól: még 7000 mérföldes távolságban, óceánokon és kontinenseken túl, hegycsúcsok és barlangok között sem bújhatnak el az amerikai nemzet törvényhozása elől. Elsősorban a tömegpusztító fegyvereket fejlesztő Észak-Koreát, Iránt és Irakot nevezi meg mint a Gonosz tengelyét, de azt sugallja, hogy minden olyan vezetés is oda tartozik, amelynek „rejtegetni valója van a civilizáció elől". Amerika szerepe a terrorizmus elleni harcban az, hogy ezeket a gócpontokat felszámolja, továbbá nagy lehetőség számára, hogy a világot elvezesse azokhoz az értékekhez, amelyek képesek hosszan tartó békét garantálni. Erre a küldetésre pedig a szeptember 11-i események ébresztették rá, amelyek során megkérdőjelezhetetlenné vált, hogy a Gonosz létezik, és Amerikának fel kell vennie vele a harcot. Mert

> „mélyen az amerikai jellemben egy a cinizmusnál erősebb, erkölcs iránti tisztelet gyökerezik. És nagyon sokan újra felfedezték: Isten tragédia idején is velünk van."[1]

[1] www.whitehouse.gov/stateoftheunion/2002

Jeffrey Alexander szerint a demokrácia civil vallásként fogható fel:

> „Az amerikai civil társadalomban a demokratikus kódnak szakrális státusa van, míg a demokráciaellenes kódot profánnak tekintik. A demokráciaellenes kód elemei veszélyesek és szennyezőek, amelyek a civil társadalom szakrális központját fenyegetik" (Alexander & Smith [1993] in Császi, 2002: 160).

E kód szerint a demokratikus szereplők a pozitív pólus megtestesítői, a demokráciaellenesek pedig a negatív oldalon állnak.

A rossz ügy szolgálatában

A Liebes által elemzett 1996-os jeruzsálemi buszrobbantásokról szóló katasztrófamaratonnal kapcsolatban felmerült a kérdés: melyik oldalon áll az izraeli média? Egy neves politikai elemző a történtek kapcsán a Hamasz ügynökének nevezte az izraeli televízió egyik legismertebb műsorvezetőjét (Liebes, 1998).

A probléma nem új keletű: a média tudatában van annak, hogy a terrorista a publicitás érdekében követi el tettét, tehát ha bekerül a hírekbe, a média a kezére játszik. Viszont ha a közvélemény nem kap megfelelő tájékoztatást az eseményekről, a média a legalapvetőbb kötelességét mulasztja el. A dilemma komplexitását fokozza a huszadik század utolsó évtizedeiben a média területén végbement szervezeti és technológiai „forradalom". Ennek következtében ugyanis egy csatorna sem engedheti meg magának, hogy kimaradjon a hírversenyből, a hír pedig számtalan műfajt takarhat – így például az egyenes adást is –, amelyek közül ki kell választani az esemény típusának és hírértékének legjobban megfelelőt.

A terrorizmus Thomas P. Thornton definíciója szerint olyan szimbolikus cselekedet, amely valamely politikai viselkedést szándékozik befolyásolni a normálistól eltérő eszközökkel, beleértve az erőszakot vagy az azzal való fenyegetőzést (Thornton in Kelly & Mitchell, 1984: 283). A terrorizmus egyfajta pszichológiai hadviselés – folytatódik a definíció –, amelynek elsődleges célja valami propagálása és az adott közösség dezorientálása az állam vagy a társadalom bizonyos szimbólumainak megtámadásával, lerombolásával. Hatékonysága akkor a legnagyobb, ha a megjósolhatatlannak és esetlegesnek tűnő merényletek miatt általános félelem és bizonytalanság uralkodik el a közösség tagjain, miközben a figyelem középpontjába a terroristák követelései kerülnek, és azok valamiféle legitimitást nyernek. A terrorizmus ebben az értelemben a gyengék eszköze, azoké, akik nélkülözik az érdekeik érvényesítéséhez szükséges politikai és tömegkommunikációs eszközöket. Emiatt merényleteik megszervezése közben alapvető szempontjuk, hogy az esemény olyan időpontban, olyan helyen és olyan személyeket érintve történjen, hogy a lehető legnagyobb médiareprezentációra tarthasson számot. A nyugati világ tömegmédiája pedig az utóbbi évtizedek tanúsága szerint meg is teszi azt, amit a terroristák elvárnak tőle. Számos filozófus és médiateoretikus között Jean Baudrillard is egyetért azzal a kijelentéssel, hogy a terrorizmus semmivé válna a média nélkül. Mint azt a *L'esprit du Terrorisme* (A terrorizmus szelleme) című esszéjében kifejti, a média részese az eseménynek, a terrornak, részt vesz a játszmában, akárhogyan is nézzük (Baudrillard, 2001). Walter Laqueur szerint a média a terrorista legjobb barátja (ha nem tettestársa), a merénylet ugyanis önmagában semmit sem jelent – a publicitás a lényeg (Laqueur in Kelly & Mitchell, 1984: 283).

Empirikus kutatások alapján Micheal J. Kelly és Thomas H. Mitchell érdekes következtetésre jutott. Abból indulnak ki, hogy a terrorista a médián keresztül saját létét, élet-halál fölötti hatalmát, nem utolsó sorban pedig az érdekeit akarja kommunikálni. A kutatások tanúsága szerint a média a legnagyobb figyelmet mindig a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező terrorizmusnak, ami pedig a merénylők által alkalmazott technikát illeti, a repülőgép-eltérítő akcióknak szentelte (Kelly & Mitchell, 1984). Az esetek többségében a sajtóorgánumok azonban az incidensek „szenzációt" hordozó elemeire – vér, fájdalom, horror – koncentráltak, nem pedig az elkövetők indítékaira és céljaira. Ha egyáltalán említést nyertek a terroristák sérelmei, politikai akaratuk vagy egyéb motivációjuk, az maximum az egész tudósítás tíz százalékát tette ki. Kelly és Mitchell szerint a média ezzel tőrbe csalja a terroristát, mivel csupán a cselekedetnek szentel figyelmet, a mögötte álló üzenetet nem továbbítja. Ráadásul szabadságharcos helyett pszichopata tömeggyilkosként ábrázolja az elkövetőt. Bár Kelly és Mitchell kutatásai a nyomtatott sajtó területére korlátozódtak, a kutatópáros általános érvényű következtetést vont le: a terroristamerényletek médiareprezentációja – amennyiben nem tér ki az elkövetők indítékaira –, azt sugallja, hogy a terrorizmus nem hatékony módszere a propagandának, vagyis elvileg arra késztethetné az aktivistákat, hogy felhagyjanak a tevékenységükkel. Még mindig ott van azonban a merényletek elkövetésének fent említett két másik hajtóereje: a figyelemfelkeltés és az erőfitogtatás-félelemkeltés. Ezek elérésében pedig akkor is segítséget nyújt a média, ha egyébként a terrorista üzenetét nem továbbítja. Kelly és Mitchell arra a konklúzióra jutott: a terroristák arra kényszerülnek, hogy folytassák a gyilkolást, ráadásul értelmetlenül, hiszen a mögötte húzódó politikai érdekek nem kapnak elegendő publicitást.

A terrorizmus és a média viszonya tekintetében tehát két alapvető megállapítást tehetünk. Egyrészt – mivel a sajtó alapvető funkciója és kötelessége a tájékoztatás – elkerülhetetlen, hogy helyet biztosítson a terrorista merényletek reprezentációjának. Másrészt amíg ez így van, addig a terroristaszervezetek „nem hiába" hajtják végre támadásaikat, tehát várhatóan folytatni fogják azokat.

Mindebből az következik, hogy a hangsúly azon a döntésen van: hogy mekkora helyet szánjon a média a terrorcselekmények bemutatásának, vagyis milyen műfaji keretek között tegye azt. Mint ismeretes, a szeptember 11-i merényletek esetében az amerikai médiagépezet az azonnali egyenes adás mellett tette le a voksát. Vajon indokoltan?

A merénylet jellege

A szeptember 11-i terrorcselekmények eleget tettek mindkét fent említett kritériumnak, amelyek felelősek a legnagyobb fokú médiaérdeklődés kiváltásáért. Egyrészt nemzetközi terrorizmussal kellett számolni, másrészt nemcsak repülőgép-eltérítések sorozata történt, de azok mind egy-egy objektumot céloztak meg, és abba csapódtak bele (a negyedik gép kivételével, amely Pennsylvaniában egy kukoricaföldre zuhant). Ezen objektumok – a New York-i Világkereskedelmi Központ két, egyenként több mint száz emeletes felhőkarcolója, illetve a washingtoni Pentagon épülete – ráadásul lokális és globális szinten egyaránt fontos szimbólum. A WTC tornyai nemcsak a manhattani égbolt meghatározó elemei és a világ ötödik legmagasabb építményei voltak, hanem a szabad, nyugati, zsidó-keresztény kultúrkör vezérlése alatt álló globális kapitalizmus jelképei és a világ egyik legfontosabb pénzügyi központjának épületei is.

A Pentagon pedig nemcsak az Egyesült Államok védelmi minisztériumának székháza, hanem a nemzetközi közvélemény szemében a megdönthetetlennek és megtámadhatatlannak hitt amerikai katonai erő szimbóluma is.

Méretüknél és funkciójuknál fogva az említett épületek mindegyikében rengeteg ember fordult meg naponta. A WTC két tornyában legalább 28–30 ezren tartózkodtak a katasztrófák bekövetkeztekor (Harle, 2001: 44). Az eltérítendő és később a tornyokba becsapódó repülőgépeket a merénylők úgy választották ki, hogy valóban „pokoli tornyot" produkálhassanak velük. A WTC déli tornyába egy Boeing 757-es, az északi épületbe pedig egy Boeing 767 típusú gépet vezettek bele. Az utóbbi gép tartályába csaknem százezer liter kerozin fér, és a repülőgépek valószínűleg teli tankkal indultak útnak az eltérítés előtt (Harle, 2001: 78).

Mindezeken túl a terroristáknak az a taktikája játszotta talán a legfontosabb szerepet a nagyfokú médiajelenlét előidézésében, hogy a WTC elleni két akciót körülbelül negyedórás eltéréssel időzítették. Ennyi idő éppen elég volt arra, hogy a tévéstábok az első robbanás hírére a helyszínre érkezzenek, aminek köszönhetően a második gép becsapódásának az egész világ élő adásban lehetett szemtanúja.

A szeptember 11-i eseményeket közvetítő katasztrófamaraton hű maradt a terror médiareprezentációjának fent kifejtett hagyományához: a műsorvezetők elvétve foglalkoztak csak az elkövetők indítékainak keresésével, és a műfaj sajátosságaiból eredően a legkevésbé sem kommunikálták azok üzeneteit, sérelmeit, követeléseit. Azzal, hogy a katasztrófamaraton műfaja mellett döntöttek, teljesen átengedték a terepet a félelem- és hisztériakeltésnek. A televízió által kommunikált üzenet az volt, hogy Amerika sebezhető, a terroristák hatalmas veszteségeket okoztak, és bárki bármikor a terror áldozatává válhat még „az amerikai erődben" is (Kellner, é.n.).

Aki mindent lát, az semmit nem lát

A média által közvetített üzenetek a mikrokörnyezetek véleményirányítóin keresztül jutnak el a társadalom passzív tagjaihoz (Jenei, 2001). Azokban a közösségekben, ahol az információszerzés különféle módjaihoz hiányoznak a technikai, a pénzügyi vagy az egyéb feltételek, az önkényesen választott témákkal maguk az elérhető médiumok gátolják az ismeretek beépülését. Ennek oka nemcsak a témaválasztásban, hanem annak feldolgozásában, bemutatásának módjában keresendő: műfaji tekintetben egyre gyakrabban mosódik el a határ a hír és a szórakoztatás, a valóság és a fikció, illetve a magán- és a közszféra ábrázolása között (Pintér, 2003). Ki kell egészítenünk azonban a listát: a lokális és a globális vonatkozások sem különülnek el egymástól a megfelelő módon. Azzal, hogy a műsorrendet megszakítva élőben közvetítenek egy történést, egyrészt kanonizáció történik, másrészt a globális beszüremkedik a lokálisba. Egyik sem feltétlenül indokolt.

Kanonizáció abban az értelemben történik, hogy a megszakítás által mintegy deklarálódik: az adott hír, amely miatt megszakítják a műsort, egyértelműen a fontossági hierarchia csúcsán áll. A terrortámadások esetében ez nem egykönnyen cáfolható, viszont mivel a történtek után pár órával a kommentátorok még szinte semmilyen részlettel, várható folytatással vagy magyarázattal nem tudtak szolgálni, nem biztos, hogy indokolt.

A hírkanonizáció problémaköre a fő témája azon kisfilmek egyikének, amelyekből a *11'09"01, September 11: A Film* című megemlékező mozifilm épül fel. Az alkotás 11 különböző nemzetiségű filmrendező egy-egy kilencperces rövidfilmjéből áll. Az izraeli rendező, Amos Gitai kisfilmjének főszereplője egy riporternő, aki Jeruzsálemben

egy számos áldozatot követelő buszrobbantásról szeretne helyszíni tudósítást adni élőben, de szerkesztője nem engedi, hogy adásba kerüljön. Az indoklás szerint „New York-ban nagyon komoly dolog történt", és annak kell egyenes adásba kerülnie. Az egyre megszokottabbá váló egyenes adás műfaja teljesen új típusú, preferenciális döntések elé állítja a szerkesztőségek vezetőit.

A globális kategóriájának beszüremkedése a lokális szférába egyfajta erőszak elkövetése a nézővel szemben. Olyan dolog befogadására „kényszerül", amely számára váratlan, és amit nem ő választott. Ahogy Paul Virilio írja: a valós idő technikája miatt nincs idő arra, hogy felkészüljünk a látványra, egy olyan esemény befogadására, amely ugyanabban a pillanatban valóban meg is történik. Egy élő közvetítés kényszerítő erővel bír. Egy közvetlen képet nem vitathatunk, csak elszenvedhetünk (Virilio, 2003: 42). A média ilyenkor elsősorban nem arról számol be, ami történt, hanem arról, ami ebből látszik. Oláh Miklós szerint az ilyen információ nem segíti, hogy többet tudjunk meg a világról, csak egy adott szenzációszeletet mutat be. Az a látszat képződik, hogy csak az történik a világban, amiről a média beszél vagy amit mutat belőle (Oláh in Pintér, 2003). Az egyenes adás értékes kommentár nélkül olyan, mintha függönyt húznánk az igazi előadás elé. Minden néző figyelme a rendkívülire irányul, miközben az okokra, a magyarázatokra csak sokkal később derül fény, amikor a pánikmegelőzés szempontjából már késő. Paul Virilio szavaival élve ez nem más, mint „a tények gigantikus elkendőzésének stratégiai megszervezése, vagyis jótékony elvakultság" (Virilio, 2003: 81).

Ugyanakkor az akció–reakció modell érvényesül: a globalizáció homogenizációs folyamata kiváltja az egyéni és a csoportidentitás fontosságának felerősödését. A közösség ideáját a tagok egyéni érvényesülésének ideája ellensúlyozza. Mint azt Pintér Lívia *A World Trade Centert ért támadás médiahatásai* című tanulmányában kifejti, a hírpiac ennek megfelelően kettéhasad. Az egyik oldal számára csak az az érdekes, ami szórakoztat vagy az elfojtott ösztönélethez kapcsolódik. Itt a hír az izgalmasság függvénye. A másik oldalon a gazdasági élet adatai uralják a terepet, amelyek látványossága minimális, kizárólag a döntéshozók, az üzletemberek számára fontosak. Ezen a kettévált hírpiacon azonban mindkét típusú befogadó túlinformált: az egyik a lényegtelenről tud sokat, amelyből nagyon keveset tud meg a világ működéséről, a másik pedig olyan mértékben birtokolja a lényeges híreket, hogy az egyén szintjén már nem tudja feldolgozni azokat. Oláh Miklós szerint ennek az a következménye, hogy az egyén fokozatosan kikerül – a tájékozódás szempontjából régebben alapvető fontosságú – társadalmi interakcióból. Miközben egyre többet lát, egyre kevesebb interaktív kommunikációban vesz részt. A közösség emiatt egyre kevésbé érzékeli önmagát aktív erőként, nyilvánosságként. Mindez rontja a demokratikus berendezkedés esélyeit, mivel a párbeszéd helyébe az egyéneket célzó, intézményesült, egyirányú kommunikáció lép (Oláh in Pintér, 2003).

Amikor a globális beszüremkedik a lokálisba, az újdonságok (hírek) megszokott láncolatát – mindennapos szeánszainkat – egyszer csak megszakítja „a rendkívüli". Amikor ez a megszakítás a világon mindenhol ugyanabban a pillanatban következik be, akkor egy sajátos, eddig nem tapasztalt problémával állunk szemben. Olyan globalizációs jelenségnek vagyunk ugyanis tanúi, amely univerzalizmus nélkül jött létre. Univerzalizmus (vagyis kulturális, illetve civilizációs globalizmus) nélkül pedig nem valószínű, hogy fenntartható a globalizáció (György, 2002). Mint arra Sajó András 2001 decemberében a *Radikális tanácstalanság* című konferencián elhangzott felszólalásában felhívta a figyelmet, Oszama bin Ladent, akiről sokáig csak sejteni lehetett, hogy köze volt a World Trade Center elleni merényletekhez, a *BBC* „dissident"-nek, vagyis másként-gondolkodónak minősítette. E kifejezéssel korábban csak a Szovjetunió által üldözött, ellenzéki Szaharovot illették (Sajó, 2002). Rá pontosan illett a szó definíciója: olyan

személy, akit felfogása a többséggel szembeállít, s aki ezért valamely közösségből kilép. Az, hogy a globális érvényű kód Oszama bin Ladent Szaharovval egy kategóriába helyezi, bizonyíték arra, hogy a globalizmus – vagyis a világviszonylatban létrejövő konszenzus – kialakulásának útjában kulturális káosz áll. Vagyis a szeptember 11-i események élő közvetítéséhez olyan kulturális univerzalizmusra lett volna szükség, amely globális érvényű. Amennyiben pedig erről nem beszélhetünk, a közlés olyan közönséghez is eljut, amelynek nem szánták, és amely nincs is arra felkészülve (Sajó, 2002).

A halál közvetítése – „élőben"

Amikor döntés születik egy szerkesztőségben arról, hogy egy eseményt lehet-e, szükséges-e egyenes adásban közvetíteni, elkerülhetetlen bizonyos etikai megfontolások figyelembevétele. Miért is találta vagy találja még mindig ízléstelennek a hollywoodi terroristás akciófilmek többségét az amerikai közönség? Mert emlékezteti őket valamire, ami felkavaró. A terrortámadásokat követő hónapokban szinte minden sorozatot felirat előzött meg, amelyben arra figyelmeztették a nézőt, hogy amit látni fog, esetleg „felborzolhatja a kedélyét". Mi több, számos olyan hollywoodi forgatókönyv sorsa pecsételődött meg szeptember 11-én, amelyben bármilyen utalás volt terroristákra, lezuhanó gépekre vagy égő tornyokra. És miben különbözik vajon egy akciófilm a terroristatámadásról élőben közvetített felvételtől? Abban természetesen igen, hogy az utóbbi hírt hordoz, magas hírértékkel bír, de máskülönben nem sokban. Vagyis ízléstelen.

John Guillermin *Pokoli torony* (The Towering Inferno) című, 1974-es filmjének egyes jelenetei és a WTC elleni terrortámadásokról történő élő közvetítés esztétikailag, vagyis képi hatás szempontjából semmiben nem különbözne. Tulajdonképpen ez a gondolat állt Karlheinz Stockhausen nagy vitát kiváltó megjegyzése mögött is. A híres német zeneszerző azt találta mondani körülbelül egy héttel a terrorakció után, hogy a valaha volt legnagyobb műalkotásnak lehettünk tanúi. Így fogalmazott:

> „Ami ott történt – és most állítsák át az agyukat – a legnagyobb műalkotás, amit a Kozmoszban valaha is létre hoztak […] Emberek tíz évig teljesen fanatikusan gyakorolnak egy koncertre és meghalnak […] Emberek, akik annyira koncentrálnak a bemutatóra, és aztán egyetlen pillanat alatt ötezer embert hajtanak bele a feltámadásba. Én erre képtelen vagyok. Ezekhez képest mi, komponisták, semmik vagyunk."[2]

Stockhausen, akinek a legrangosabb zenei kitüntetés, a Polar-díj átadásakor George W. Bush amerikai elnök gratulált, most egy csapásra szalonképtelen lett. Tény, hogy állítása rosszul időzített volt, de fontos dologra hívta fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy az élőben közvetített képsorok és a hollywoodi fikciók egy platformra helyeződnek az emberi észlelés tekintetében. Ezáltal a valós események relativizálódnak, sőt, a képsorok állandó ismétlése után már neutralizálódnak is, vagyis veszítenek jelentőségükből. Közelebb kerülnek tehát a szórakoztatás céljából készült produkciókhoz, miközben – ne felejtsük el! – olyan pillanatokat rögzítenek, amelyek alatt emberi életek ezrei enyésznek el vagy forognak kockán.

[2] Meghülyült vagy csak perverz? Népszabadság, 2001. szeptember 20.

Ezzel eljutottunk a legfontosabb kérdéshez: egyáltalán milyen jogon teszik közzé emberek halálának képeit? Ez a privát szférába való legdurvább beavatkozást jelenti. A kérdés a kegyeletsértés definíciójára vonatkozó határok tisztázásának igényére hívja fel a figyelmet. Olyan korban élünk, amelyben a televízió „tálcán kínálja azt a lehetőséget", hogy egyenes adásban nézzük végig szeretteink halálát. Sőt, bejelentés nélkül és akaratunkon kívül szembesít bennünket a helyzettel.

A portugál televíziózásban, sajnos, ez a közelmúltban be is következett. Fehér Miklós, a magyar labdarúgó-válogatott 24 éves csatára 2004. január 25-én, a portugál bajnoki mérkőzés közben a futballpályán teljesen váratlanul szívrohamot kapott, és meghalt. Mivel a meccset egyenes adásban közvetítették, így a játékos haláltusáját is: Fehér előbb rámosolygott a játékvezetőre, majd lehajolt, és hirtelen hanyatt esett. A magyar nyomtatott sajtóban gátlástalan szerkesztői elvekről árulkodó fotók jelentek meg, a televíziós hírműsorok pedig többször megismételték a döbbenetes képsorokat. Ezek a médiumok nem rendelkeznek az optimális belső etikai kontrollal, öncenzúrával.

Amikor az egyik magyar bulvárlap címlapra tette azt a kinagyított fotórészletet, amelyen a futballista merev tekintete látható, Péterfalvi Attila adatvédelmi biztos azonnal tiltakozott személyiségi jogokra és kegyeleti okokra hivatkozva. Mint azt közleményében kifejtette, „az ilyen sokkoló hatású képek bemutatása a személyiségi jogok lábbal tiprását jelenti, és sérti a jóérzésű emberek kegyeleti érzéseit is."[3] Az ombudsman véleménye szerint az újság eladott példányszámának növelése nem szolgáltathat elegendő indokot az ilyen mértékű jogsértésekre. Mert bár

> „személyiségi jogai csak az élő természetes személynek vannak, vagyis az ember halálával megszűnik a jogképessége, ez nem eredményezheti azt, hogy az elhunyt adataival, képmásával az újságíró szabadon rendelkezzék, mert az adott személy halála után is tiszteletben kell tartani magánéletét, emberi méltóságát."

Mivel Fehér Miklós a felvételek elkészültekor akaratnyilvánításra képtelen állapotban volt, az adatvédelmi biztos nem beszélhetett esetleges eljárás indításáról a szóban forgó bulvárlap ellen.

A New York-i terrortámadások esetében az egyenes adással kapcsolatban hasonló aggályok kellene, hogy felmerüljenek. Az összeomló tornyokról készült felvételek önmagukban illusztrálják a halál publikálásának problémáját, hiszen aki a képsorokat nézi, az bizonyára tudatában van annak, hogy a WTC épületeiben a reggeli órákban hétköznapokon több ezren tartózkodtak. Emellett készültek azonban felvételek az ablakokon kiugró, vagyis a tűzhalál elől az öngyilkosságba menekülő emberekről is. Ezeket a képkockákat szintén élőben láthatta a világ, és azóta is számtalan helyen közzétették azokat. Barclay Palmer, a *CNN* hírszerkesztője arra az újságírói kérdésre, hogy milyen jellegű öncenzúrát alkalmaztak a szerkesztők a szeptember 11-i élő tudósításokban, azt válaszolta, hogy az eddig is érvényben lévő irányelvek szerint dolgoztak (Bombera, 2001). Az egyetlen önkorlátozás az volt, hogy a toronyból kiugrókról közeli felvételeket nem adtak, mert az „teljesen fölösleges és ízléstelen lett volna" fogalmazott Palmer. A közelképek mellesleg személyiségi jogokat is sértettek volna. Jelen tanulmányban viszont azt is vitatjuk, hogy távoli felvételeket helyes volt sugározni, tekintve, hogy az nem járult hozzá az események megértéséhez. Az öt újságírói alapkérdés közül a „ki?" és a „miért?" továbbra is nyitva maradt.

[3] www.abiweb.obh.hu. Az adatvédelmi biztos honlapja. 2004. január 28-i közlemény.

Képek szavak nélkül – tévhitek kontra tények

Braun Róbert kérdésünkre (közzétehetők-e képek a halál folyamatáról) kifejtette, hogy ez nem etikai dilemma, hanem társadalompolitikai probléma. Véleménye szerint azt kell mérlegelni, hogy közszereplőnek számítanak-e az érintett emberek azáltal, hogy a katasztrófa elszenvedőivé válnak. Köztudott ugyanis, hogy a közszereplőknek helyzetükből adódóan nagyobb nyilvánossággal kell együttélniük, mint az átlagembereknek. Mivel azonban a WTC-tragédia áldozatai nem önként választották szerepüket, így ez a válasz zsákutcába vezet. Braun szerint a Világkereskedelmi Központból kieső emberek képe „kulturális ikont" képez. E fogalmon az értendő, hogy ezek a képek a világtörténelem és a kollektív emlékezet lenyomatai, és mint ilyenek, széles körben ismertek és nagy presztízzsel bírnak. Ebben az értelemben felfoghatók a szenvedő alanyokért szóló rekviemként. Ugyanígy „kulturális ikonként" értelmezhető a Vietnamban egy falura ledobott napalmbomba pusztítása elől menekülő kislány közismert fotója, vagy az arról a dél-vietnami parancsnokról készült kép, aki egy utcasarkon éppen kivégez egy fiatal, a kép alapján ártatlannak vélhető északvietnami fiút.

A WTC tornyából kiugrókról készült képek közlésében prózai szempontok döntenek, és ez így helyes – állítja Braun. Az érintett személynek, aki a képen szerepel, van körülbelül 50 hozzátartozója, barátja, akiket sérthet a publikálás, a képek nyilvánosságra hozatalával viszont több millióan juthatnak valamiféle többlettartalomhoz. Braun szerint ezek a reprezentációk ugyanis mindenképpen az adott események mélyebb megértését szolgálják, végeredményben tehát a képeken szereplő személyek bizonyos értelemben mégis „közszereplőnek" tekinthetők.

Ennek ellenére tény, hogy ezeket az ikonokat önmagukban nem lehet „történetmesélő képességgel" felruházni. Mindkét fent említett vietnami témájú kép esetében – az egyiknél évtizedekkel a publikálása után – fény derült arra, hogy a köréjük felépült történet hamis vagy mindenesetre vitatható. Az 1968-as fotót a saigoni rendőrfőnökről Eddie Adams, az Associated Press munkatársa készítette. A Pulitzer-díjas kép világszerte az Egyesült Államok által támogatott dél-vietnami erők brutalitásának és az egész vietnami háború értelmetlen barbarizmusának a szimbólumává vált. Szerepe volt a háborúellenes diáklázadások kitörésében, és így közvetve az amerikai erők későbbi visszavonásában is. Ez a legenda. Eddie Adams számára azonban később kiderültek a tények: Loan parancsnok, a saigoni rendőrfőnök népszerű, a közügyekért harcoló hősként volt ismert hazájában, és nem hidegvérű gyilkosként. Adams híres képe pedig az azt követő pillanatokban készült, hogy a Vietkongok – köztük a képen szereplő fiúval – az ideiglenes tűzszüneti megállapodás ideje alatt rátámadtak Loan embereire és lemészárolták őket (Goldberg, 1999). A kép ettől még megmarad a háború borzalmait szimbolizáló ikonként, a történetet azonban nem képes torzítás nélkül visszaadni.

Kérdés, hogy a New York-i WTC-t ért támadás utáni percekben a toronyház ablakaiból kiugró emberek ikonja milyen történetet képes elmesélni. Nyilvánvalóan nem alkalmas azon összetett geopolitikai és történelmi háttér visszaadására, amelynek kontextusában született. Egyszerű sémát diktál: a nyugati világot az áldozat szerepébe helyezi, és az iszlám terrorizmus kegyetlenségét kommunikálja. A „mi" és „ők" felosztását, a „Szabadság Földje" és a rátámadó „Gonosz" szimbolikáját hordozza. Vagyis azt a narratívát adja vissza, amely valóban megszületett ugyan, de amely nem tartalmazza – nem is tartalmazhatja – az igazságot a maga komplexitásában.

Összegzés

A globális hírtelevíziózás viszonylag új műfaja, a katasztrófamaraton használata számos veszélyt rejt magában, és új dilemmákat vet fel. Ezek közül a legszembeszökőbbek a globális televíziózás bizonyos feltételeinek hiánya (globális közönség, univerzalizmus), a műfaj tájékoztatásbeli és orientációs képességeinek gyengesége, a demokratikus döntéshozatali folyamatokat hátrányos módon befolyásoló ereje, illetve az alkalmazása során felmerülő tisztázatlan etikai kérdések.

Ezek feltárásával a tanulmány célja az volt, hogy mérlegelésre késztessen: amikor a tájékoztatás és az orientáció a fő cél, helyes döntés-e a sajtó részéről a katasztrófamaraton használata annak minden hibája és veszélye ellenére? A sajtó munkatársai részéről arra van szükség, hogy a katasztrófákat egy, az eddiginél sokkal átgondoltabb módon fogadják és kezeljék, különös tekintettel a napjainkban megnövekedett jelentőséggel bíró nemzetközi terrorizmusra.

A krízishelyzetek a gyakorlatban az elektronikus média munkatársait kifejezetten nehéz, komplex feladat elé állítják. Természetesen mivel a tájékoztatás minden körülmények között elsődleges marad, és a 21. század technológiája azt lehetővé is teszi, a katasztrófamaraton műfajának teljes elvetése – a műfaj minden veszélye ellenére – nem vallana realista mérlegelésre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a műfaj használatában meglévő eddigi hiányos tapasztalatokat ne kellene bővíteni, és azokat a felelősségteljes tömegtájékoztatás érdekében felhasználni.

Irodalom

Bombera Krisztina (2001) „Nem vagyunk kormányintézmény". *Élet és Irodalom,* december 14.

Baudrillard, Jean (2001) L'esprit du Terrorisme. *Le Monde,* november 3.

Braun Róbert (2002) A WTC elleni támadás kommunikációs hatásai. A united we stand ereje. *Marketing és Menedzsment,* 36. évf. 1. szám.

Császi Lajos (2002) *A média rítusai.* Budapest: Osiris/MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.

Goldberg, Jonah (1999) There are Tears in my Eyes. www.nationalreview.com/goldberg

György Péter (2002) hozzászólás a Radikális Tanácstalanság című konferencián 2001 decemberében. *Médiakutató,* tavasz.

Harle Tamás, szerk. (2001) *A terror napja. Támadás Amerika ellen.* NYC9.11. Budapest: Trio.

Jenei Ágnes (2001) Miből lesz a hír? *Médiakutató,* nyár.

Kellner, Douglas (é.n.) 9/11, Spectacles of Terror, and Media Manipulation: A Critique of Jihadist and Bush Media Politics. www.notowar.com/articles/911

Kelly, Micheal J. & Mitchell, Thomas H. (1984) Transnational Terrorism and the Western Elite Press. In: Doris A. Graber (ed.): *Media Power in Politics.* Washington, D.C.: CQPress.

Liebes, Tamar (1998) Television's disaster marathons: A danger for democratic processes? In: Tamar Liebes & James Curran (eds): *Media, Ritual and Identity.* London: Routledge.

Péterfalvi Attila közleménye a Blikk című napilap Fehér Miklósról közölt képeivel kapcsolatban. 2004. január 28. www.abiweb.obh.hu

Pintér Lívia (2003) A World Trade Centert ért támadás médiahatásai. *Kommunikáció, Média, Gazdaság.* I. évf. 1. szám.

Ruland, Richard & Bradbury, Malcolm (1997) *Az amerikai irodalom története.* Budapest: Corvina.

Sajó András (2002) hozzászólás a Radikális Tanácstalanság című konferencián 2001 decemberében. *Médiakutató,* tavasz.

Virilio, Paul (2003) *Háború és televízió.* Budapest: Magus Design Stúdió.

Meghülyült vagy csak perverz? *Népszabadság,* 2001. szeptember 20.